

Gospodarska socializacija otrok

MARKO POLIČ, VLASTA ZABUKOVEC

POVZETEK

Predmet pričujoče raziskave je bila gospodarska socializacija otrok starih 8, 11 in 14 let v obdobju hitrih gospodarskih in političnih sprememb. Opravljena je bila kot del mednarodnega raziskovalnega projekta. Zato je bil uporabljen enak postopek kot v ostalih deželah. Razlike so bile v gospodarski in politični situaciji jugoslovanskih otrok, predvsem v njeni spremenljivosti. Zato smo intervju opravili dvakrat, v aprilu 1988 in januarja 1990. Analiza odgovorov je pokazala, da je bil nivo znanja zapletenih gospodarskih vprašanj razmeroma nizek, morda zato, ker je bil intervju usmerjen k tistim gospodarskim vidikom, ki za jugoslovanski gospodarski sistem tedaj niso bili značilni.

Raven gospodarskega razumevanja narašča z leti. Medtem ko je bilo znanje najmlajše skupine na zelo konkretni ravni, so starejši otroci podali večje število bolj zapletenih odgovorov. Odgovori vseh skupin, posebej starejših, so jasno odražali določene vidike, npr. inflacijo, tedanjih gospodarskih razmer. V načelu so odgovori odražali iste značilnosti gospodarske socializacije kot so o njih poročale druge raziskave (npr. Leiser, 1983).

ABSTRACT

ECONOMIC SOCIALIZATION OF CHILDREN

The subject of this investigation was the economic socialization of children aged 8, 11 and 14 during the period of rapid economic and political changes. It was made as part of an international research project. That is why the same methods were applied as in other countries. The differences were in the economic and political situation of Yugoslavian children, especially in its variability. That is way we made the interview twice, first in April 1988, and then in January 1990. An analysis of the responses showed that the level of knowledge of complicated economic questions was relatively low, possibly because the interview was directed to those economic aspects which were not characteristic for the Yugoslav economic system at that time. The level in the understanding of economy is increasing every year. While the knowledge of the youngest group was on a very concrete level, the elder children gave a nuber of more complicated responses. The responses of all groups, especially the elder, clearly expressed specific aspects, e.g. inflation and the current conditions reigning in economy. In principle, the answers expressed the same characteristics of economic socialization as were reported by other investigations (e.g. Leiser, 1983).

Kot je samo po sebi razumljivo za odrasle, se tudi otroci s svojim znanjem, razumevanjem in vedenjem vključujejo v gospodarski svet. Seveda ne na enak način in v enakem obsegu. Vključevanje v ta svet je namreč razvojni proces. Tu se ne bomo ukvarjali z gospodarstvom kot takim, pač pa s tem, kako ga razumejo laiki, v našem primeru otroci. Govorili bomo torej o t.i. "naivnem gospodarstvu". Čeprav gospodarstvo marsikje sploh ni šolski predmet, vsaj ne izrecno, pa se z njim tako ali drugače srečujejo že tudi majhni otroci. So potrošniki, kupujejo ali iščejo stvari za svojo uporabo, npr. igrače, sladkarije, pa tudi za družino, mnogi varčujejo itd. Vključeni so tudi v makrogospodarske zadeve, saj si s svojimi družinami delijo družbeno-gospodarske probleme, kot so siromaštvo, nezaposlenost ali inflacija, izbirajo šolsko usmeritev, vedo, da se bodo morali zaposliti itd. Kot potrošniki so pogost cilj TV reklam, srečujejo pa se tudi z drugimi obvestili, ki niso namenjena neposredno njim (npr. TV dnevnik), pogovarjajo se z vrstniki in starejšimi itd. Dejansko so še kako vključeni v svet gospodarstva. Zanima nas, kako ga dojemajo.

TEORIJE GOSPODARSKE SOCIALIZACIJE

Razvoj gospodarske socializacije je precej zapleten proces, tesno povezan z intelektualnim razvojem na eni strani, ter z dejanskimi gospodarskimi in političnimi razmerami na drugi strani. Socializacijo samo bi lahko opredelili (Ziegler in Child, 1969) kot "širok izraz za celoten proces, s katerim posameznik razvije, v transakcijah z drugimi ljudmi, svoj specifičen vzorec socialno relevantnega vedenja in izkušenj". Gospodarska socializacija se nanaša na pridobivanje gospodarskega znanja, spretnosti, vedenj in stališč, pomembnih v gospodarskem svetu. Predmet te raziskave je gospodarska socializacija otrok v obdobju hitrih gospodarskih in družbenih sprememb, ne pa zaznava teh sprememb sama po sebi. Razlaga pojmov in tolmačenje gospodarske socializacije otrok sta podana v mnogih virih (npr. Leiser, 1983; Roland-Levy, 1989). V tem uvodu bomo obravnavali le nekatere splošne ugotovitve ter pogoje, pomembne za njeno vsebino. Razlage na eni strani počivajo na Piagetovi razvojno-spoznavni teoriji, na drugi pa gradijo na teoriji učenja. Piaget nudi transakcijski proces, tj. "uravnovešanje", ki povezuje otroške spoznavne stopnje z njihovo izkušnjo sveta. Ta model poudarja prvenstvo otroških akcij v razvoju. Z druge strani pa teorija učenja (behaviorizem) poudarja učinke okolja na otroško vedenje. Funkcionalno vedenje se ojačuje ali posnema, zato "ker deluje", je nagrajevano. Čeprav se morda ne zdi tako na prvi pogled, pa se oba modela dopolnjujeta (Youniss, 1978):

- * medtem ko lahko s spoznavnim modelom pojasnjujemo razvoj procesov mišljenja, teorija učenja pojasnjuje vedenje. Piagetov model nam torej nudi okvir, behavioristi pa vsebino socializacije;
- * prvi model poudarja intraindividualne razlike v otrokovem razvoju, drugi pa opisuje interindividualne variacije pri isti starosti;
- * obe teoriji menita, da so stiki s socialno resničnostjo nujni za nastanek predvidljivega vedenjskega vzorca.

Gospodarsko mišljenje predstavlja vidik spoznave in je zato odvisno od splošnih razvojnih sprememb v spoznavnem sistemu. Gospodarsko dozorevanje otrok izhaja iz njihove gospodarske socializacije in poteka v razvojnih stopnjah. Dejansko lahko pri otrocih zasledimo s starostjo povezane kakovostne spremembe v gospodarskih idejah. Na vsaki stopnji so otrokovi odgovori kakovostno različni, stopnje so sosedne, hierarhično integrirane in vsaka oblikuje strukturalno celoto. Različni avtorji (po Leiserju, 1983; Furnhamu, 1988) navajajo različne stopnje v razvoju ekonomske socializacije. Tako Danziger (1958) meni, da razvoj splošnih socialnih in gospodarskih pojmov lahko poteka drugače kot na fizikalnem področju. Odgovore 5 do 8 letnih otrok na vprašanja o pomenu bogastva in siromaštva, uporabah denarja in položaju šefa je razvrstil v štiri razvojne stopnje:

1. na začetni, predkategorialni stopnji otroci sploh še nimajo gospodarskih kategorij mišljenja;
2. na naslednji, kategorialni stopnji otroški pojmi predstavljajo stvarnost kot izolirana dejanja, pojasnjena z moralnim ali voluntarističnim imperativom;
3. na tretji stopnji je otrok zmožen ustvarjanja pojmov o odnosih s pomočjo obstoja recipročnosti med prej izoliranimi dejanji, vendar so ti odnosi še izolirani in nesistematično povezani;
4. končno se na četrti stopnji ti različni izolirani odnosi povežejo v sistem odnosov ter v širše razumevanje delovanja gospodarskega sistema kot celote.

Danziger meni, da razvoj stopenj gospodarskega razumevanja ni preprosto posledica notranjega dozorevanja, temveč je odvisen od izkušenj z denarjem in menjavo. S tem bi lahko razložili razlike med razredi, deželami itd.

Novejše raziskave so bile bolj izdelane in poglobljene ter so se lotile področij, kot so: blago, vrednost, menjava, lastnina, delo in dohodek. Na vsakem od področij so raziskovalci odkrili kakovostno različne vrste odgovorov, ki so bili značilno povezani s starostjo otrok. Mlajši otroci so si socialne pojave zamišljali v naravnih ali fizikalnih kategorijah (vrednost so istovetili s fizično velikostjo; dohodek z fizično količino dela). Pokazali so skrajn realizem, saj niso razumeli konvencionalnosti ali normativizma, povezanega s socialnimi pojavi ali ustanovami. Šele v zgodnjem do srednjem mladostništvu začenjajo otroci v polni meri razumevati določena osnovna gospodarska načela. Gospodarska pojmovanja se postopno širijo, postajajo bolj zapletena in abstraktna. Socialno znanje narašča s širjenjem polja otrokovih interakcij. Vendar medosebni odnosi predstavljajo le del gospodarskih vlog.

Za razvoj gospodarske socializacije so zelo pomembne različne informacije. Le-te naj bi po Piagetu vplivale na logično strukturo mišljenja. Tako gospodarsko mišljenje (razumevanje gospodarskega sveta) potrebuje informacije za razvoj. Z njihovim organiziranjem otrok razvija gospodarsko znanje. Prejšnje je osnova za slednje. Tako mišljenje kot znanje sta povezana z abstraktnim, logičnim pojmovanjem gospodarstva pri otroku.

Otroške zmote so si podobne tako po spoznavni strukturi, kot po vsebini (znanje), izvirajoči iz različnih virov informacij.

Medtem ko so predšolski otroci usmerjeni predvsem k zaznavni evidenci, na kateri bazirajo svoje zelo poenostavljene sklepe, v višji starosti upoštevajo vse več dejavnikov. Njihovo sklepanje je vse manj odvisno od konkretnih informacij o objektih ter od manipulacij z njimi. Leta, omenjena v različnih študijah, pred stavljajo zgolj okvir, približne meje, določene tudi z družbenim okoljem. Bolj ko je to vsposodbudno, hitrejši je razvoj.

Oglejmo si sedaj še nekaj ugotovitev različnih raziskovalcev.

Med najpogosteje proučevanimi dejavniki je bil nedvomno socialni sloj. Otroci iz zgornjih slojev se kmalu seznanijo z bančnim slovarjem in prestižem poklicov, otroci tovarniških delavcev pa poznajo in razumejo industrijske odnose. Lautrey (1980) je pokazal, da spoznavna struktura in izobrazbeni slog staršev neposredno vplivata na količino, vrsto in pestrost informacij, "priznanih" v družini, določata neformalno socializacijo z razgovorom in vodita v razlike v družinskih potrošniških navadah.

Roland-Levy (1990) navaja, da imajo otroci iz različnih dežel bolj ali manj isto znanje in razumevanje gospodarskih pojavov v približno isti starosti. Zelo podobni so si bili rezultati ameriških, egiptovskih in avstralskih otrok. Bančni sistem so enako obvladali škotski in nizozemski otroci. Toda v kulturah, v katerih je denar "primitiven", otroci v razvoju ne bodo šli skozi te stopnje in to zato, ker je kolektivna reprezentacija na tem področju neizdelana, ne pa zaradi slabosti svojega formalnega mišljenja.

Prostor nam ne dopušča podrobnejšega prikaza vseh dobljenih ugotovitev. Praviloma pa potrjujejo teoretična izhodišča, podana v prejšnjem poglavju.

GOSPODARSKA SOCIALIZACIJA SLOVENSКИH OTROK

V visoko razvitih deželah, kjer so gospodarski odnosi pomembni, imajo navadno otroci veliko več informacij o njih, njihovo gospodarsko sklepanje pa je pogosto veliko bolj izkušeno. V manj razvitih deželah, tam kjer nastopajo ostre gospodarske krize, se vsakdo bolj ukvarja z kratkoročnimi gospodarskimi problemi (preživetje), medtem ko se zdi, kot da dolgoročnih sploh ni. Nič manj pomemben ni gospodarsko-politični sistem. Privatna, državna in/ali družbena lastnina nad proizvodjalnimi sredstvi, svobodno tržišče in ekonomsko načrtovanje itd., vse to vpliva na procese gospodarske socializacije. Vsebinsko le-te je bila v pričujoči raziskavi nedvomno pod vplivom naše gospodarske in politične krize. Njeni simptomi so bili visoka inflacija (približno 200% leta 1988 in več kot 2000% koncem 1989, ter približno 10% januarja 1990), prehod v pluralistično družbo z enakim statusom lastnin, z vsemi njenimi nasprotji, nezaposlenostjo, nacionalističnimi navzkrižji med republikami itd. Vprašanje je torej, v koliki meri gospodarstvo samo določa gospodarsko znanje.

Rezultati, dobljeni z enakim postopkom v različnih deželah, lahko zato nudijo pomemben vpogled v procese gospodarske socializacije ter omogočijo razjasnitev značilnosti razvojnih stopenj in njihovih vsebin ter njihove interakcije. V tem je ležal tudi smisel pričujoče raziskave.

V letu 1988 se je Mednarodno združenje za raziskave v gospodarski psihologiji, ki ga sestavlja skupina psihologov, sociologov in ekonomistov, odločilo za proučevanje gospodarske socializacije po celem svetu. Skupina je želela primerjati podatke z uporabo natanko iste metode pri primerljivem vzorcu otrok. V to raziskavo sva se vključila tudi oba avtorja. Zaenkrat je projekt zajel 16 dežel, 9 zahodnoevropskih, dve vzhodnoevropski (sem so uvrstili tudi Jugoslavijo), dve severnoafriški, ZDA, Japonsko in Izrael. Tu bomo prikazali zgolj podatke, dobljene pri nas, primerjalno analizo pa bomo opravili v drugem prispevku.

Pričujoča raziskava torej predstavlja del mednarodnega projekta, ki ga je pred leti (1985) začel izraelski psiholog David Leiser. Tako so tudi osnovna izhodišča in raziskovalni instrumenti povzeti po njem, oz. kasnejših prireditvah njegovega osnovnega postopka. Kar se razlikuje, so predvsem otroci oziroma družbenogospodarske razmere, v katerih živijo.

Subjekti: V raziskavi so bili opravljeni intervjuji s 174 učenci osnovne šole iz treh različnih starostnih skupin. V skupinah je bilo enako število (+/- 1) dečkov in deklic. Številčnost skupin je podana v preglednici:

			Prvi poskus (1988)	Drugi poskus (1990)
S:	otroci stari	8 let	29	30
M:	otroci stari	11 let	25	30
L:	otroci stari	14 let	30	30
			N = 84	90

Otroke smo izbrali iz različnih razredov glede na starost in socialnoekonomski status njihovih staršev. Ta je kar najbolj ustrežal temu, kar bi mogli imenovati srednji sloj.

Vprašalnik: V raziskavi smo uporabili Leiserjev vprašalnik gospodarskega razumevanja, sklepanja in stališč. V drugem poskusu smo mu dodali še nekaj vprašanj, nanašajočih se na gospodarske razmere v Jugoslaviji.

Prvi del vprašalnika zajema predvsem znanja in razumevanja gospodarskih pojavov, zasnovana na gospodarski stvarnosti odraslih, z vprašanji, nanašajočimi se na cene, plače, prihranke, investicije in denar.

Drugi del je zajel otroško sklepanje o različnih situacijah, kot so znižanje cen, odkritje nafte, ukinjanje davkov in distribucija denarja. Vse te situacije ne predstavljajo neposrednih izkušenj.

Zadnji del intervjuja se je kvarjal s stališči, npr. z vzroki in posledicami siromaštva in bogastva ter vzroki nezaposlenosti. Nanašal se je na lastno predstavo makrogospodarskih pojavov pri posamezniku. Ta predstava vključuje vzorec čustvenih in spoznavnih odzivov, ki jih poznamo kot stališča.

Postopek: Intervju je potekal v eni od ljubljanskih osnovnih šol. Prvič je bil izpeljan aprila 1988, drugič pa januarja 1990, obakrat v isti šoli. Otroke smo intervjuvali

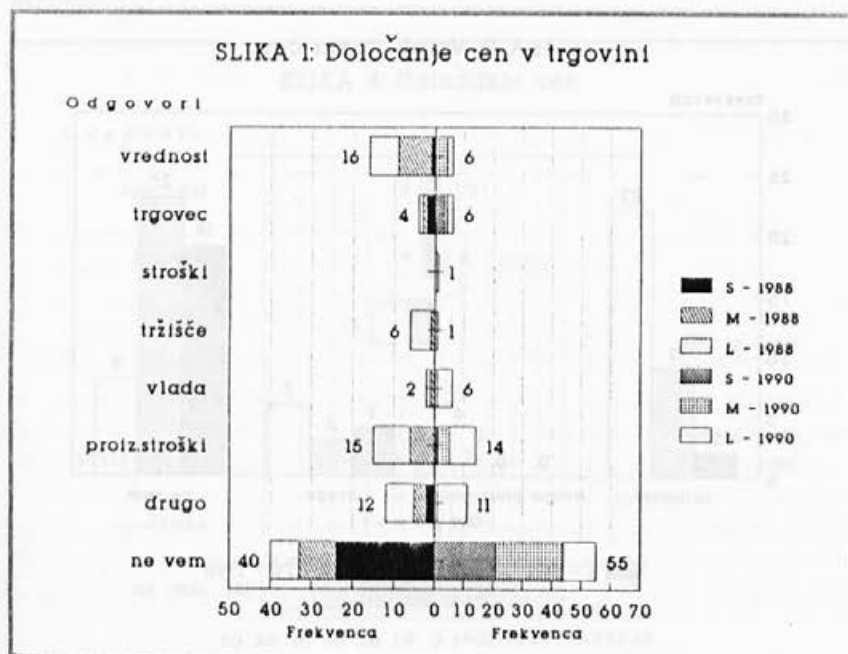
individualno. Intervju je v povprečju trajal pol ure. Izpraševalec (posebej izvežban študent/ka psihologije) je med razgovorom beležil otrokove odgovore. Obakrat so bili intervjui končani v času enega tedna. Tako so otroci - v tistem času naglih gospodarskih sprememb - vsakič odgovarjali v razmeroma istovetnih gospodarskih pogojih. Tedenske spremembe končno vendarle še niso bile tako hude. Vprašanja so bila vedno postavljena v istem vrstnem redu.

REZULTATI IN RAZPRAVA

Otroške odgovore smo, kolikor je bilo to možno, kodirali v skladu s Leiserjevim sistemom kodiranja, ki smo mu dodali vrsto novih odgovorov, kakor so se pač pojavljali pri naših otrocih. Pojavile so se tudi razlike med odgovori v prvem in drugem poskusu. Nekatere so nastale zaradi spremenjenih družbenogospodarskih razmer v zadnjih dveh letih, druge pa so morda plod določenih nedoslednosti v kodiranju, čeprav sta skušala avtorja čim bolj zvesto slediti kodirni shemi. Na naslednjih straneh je podana analiza odgovorov.

Že večina osemletnikov (72% v prvem in 60% v drugem poskusu) hodi sama po nakupih. Ta odstotek z leti še narašča. Poleg drugega bi lahko to razložili tudi z dejstvom, da sta navadno, vsaj v mestih, zaposlena oba starša (skoraj pol zaposlenih v Sloveniji je žensk). To tudi pomeni, da imajo otroci vsaj nekaj praktičnih izkušenj z gospodarskimi razmerami, npr. z inflacijo. Prav tako si otroci pridobivajo obvestila s pogovori z odraslimi, z gledanjem TV, ipd.

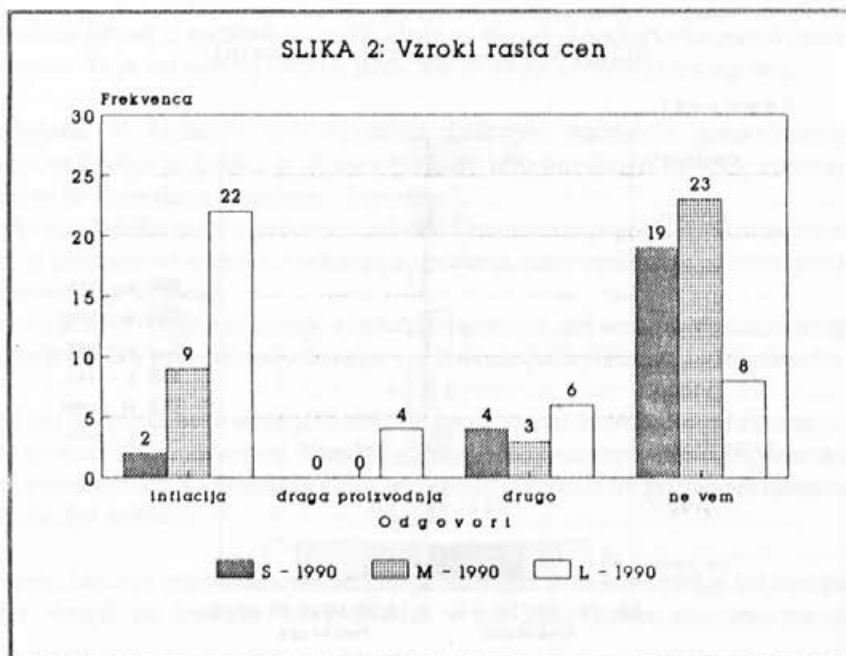
SLIKA 1: Določanje cen v trgovini

Način določanja cen v trgovini osemletnikom v glavnem ni znan (več kot 80% odgovorov "ne vem" v obeh poskusih), toda ta odgovor z leti upada na 23% v prvem in 28% v drugem poskusu (slika 1). Čeprav sta cene v času intervjujev določala predvsem bodisi vlada, bodisi inflacija, so le nekateri otroci iz najstarejše skupine omenili oba dejavnika (približno 13% oz. 15% odgovorov). Med odgovori sta prevladovala "vrednost" in "proizvodni stroški", oba podana precej neanalitično.

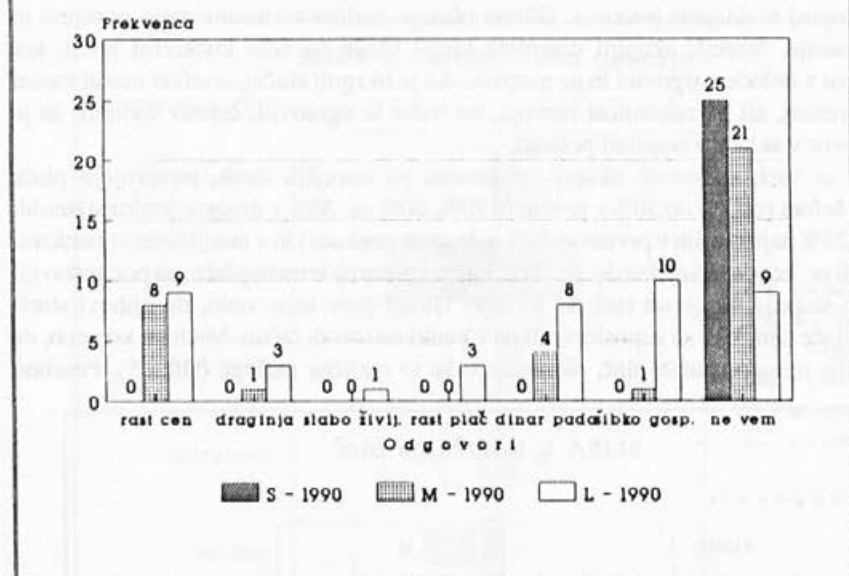
V zvezi z odgovori je včasih zanimiva tudi odsotnost določenih vidikov oz. prevladovanje drugih. Zdi se, kot da gospodarska situacija ni vedno, ali vsaj ne v vseh svojih vidikih, preslikana v otroške glave. Toda z leti postaja gospodarsko znanje otrok popolnejše in razlikovalno, o čemer priča povečanje števila različnih odgovorov. Upoštevajoč vse bi lahko pričakovali, da prihaja v obdobjih prehoda in velikih sprememb do pomanjkanja stabilnih referenčnih točk pri pojasnjevanju obravnavanih pojavov. To se najbrž odraža tako v večjem številu enostavnih odgovorov, kot v odgovorih "ne vem".

Medtem ko večina otrok vseh starosti (vsaj 58% oz. 76% v najmlajših skupinah) ve, da trgovec ne more zahtevati toliko, kot bi želel, jim ni tako jasno, kdo določa cene. Vendar ne preseneča, da je leta 1988 41% štirinajletnikov menilo, da cene določa vlada, saj je bilo v tistem času res v veliki meri tako (npr. zamrznjene cene, zamrznjene plače). Ta odgovor je leta 1990 upadel na 13% za isto skupino. Cene nič več, vsaj ne očitno, ne določa vlada in to dejstvo se odraža v odgovorih najstarejše skupine. Toda spremembe stvarnosti se ne odražajo takoj v otroških glavah. Medtem ko večina otrok v obeh poskusih meni, da cene pri nas rastejo, se je stvarnost med obema poskusoma spremenila. Inflacija je dosegla vrhunec ob koncu 1989, prav pred drugim poskusom, ter se skoraj zaustavila v začetku 1990. Toda še vedno ostaja v mislih otrok, posebno najstarejših, kot glavni vzrok rasti cen (slika 2). Zdi se, kot da ima inflacija nekakšen zagon v otroških mislih. Zaradi zapletenosti otroci težko razumejo dane razmere. Seveda je eno zavedanje naraščanja cen in drugo

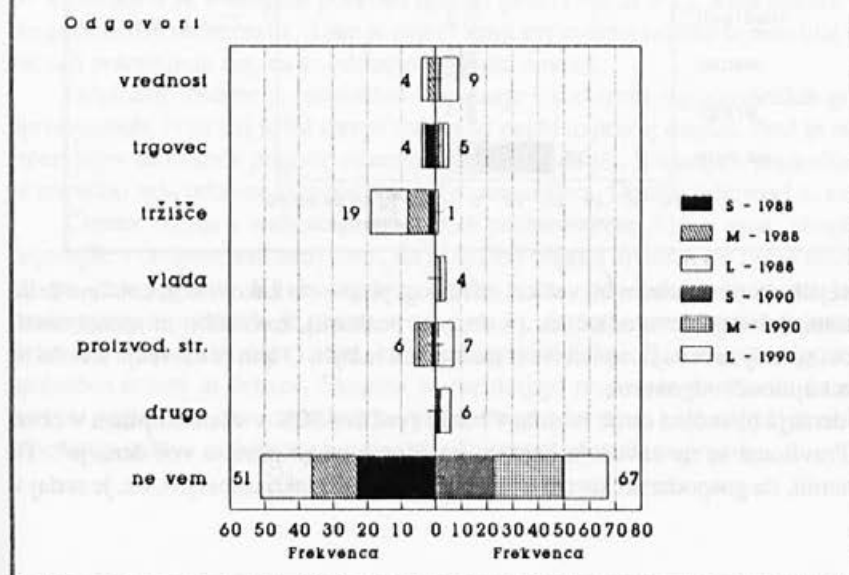
razumevanje pojava. Zdi se, kot da "inflacija" za otroke predstavlja zgolj etiketo. To je razvidno iz odgovorov na dodatno vprašanje, "kaj je inflacija?" (slika 3). Otroška pojasnila,

SLIKA 3: Opredeleitev inflacije

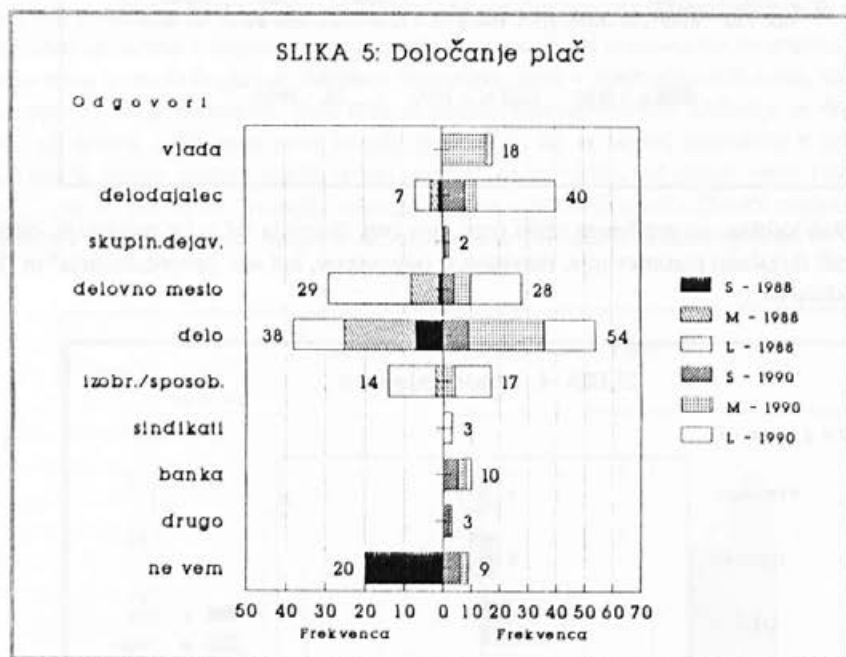
če sploh kakšna, so predvsem opisi (npr. rast cen, druginja itd.). Le najstarejši otroci so pokazali določeno razumevanje, razvidno iz odgovorov, kot sta "preveč denarja" in "šibko gospodarstvo".

SLIKA 4: Določanje cen

Glede določanja cen lahko opazimo pri starejših dveh skupinah vsaj omejeno vednost o trgu in njegovi vlogi, a še za njih je bilo vprašanje težavno (slika 4). Zanimivo je, da se je v drugem poskusu slika deloma spremenila. Manj so poudarjali trg, bolj pa vrednost in proizvodne stroške. Glede vprašanja določanja cen obstaja nekaj nedoslednosti. Vloga vlade izgine iz njihovih odgovorov v prvem in skoraj ne obstaja (približno 5% otrok iz starejših skupin) v drugem poskusu. Očitno obstaja razlika v razumevanju posebne in splošne situacije. Starejši skupini razumeta vlogo vlade na zelo konkretni ravni, kot določanje cen v določeni trgovini in ne nasploh. Ali je to zgolj slučaj, artefakt nastal zaradi sosledja vprašanj, ali pa zakonitost razvoja, bo treba še ugotoviti, čeprav sodimo, da je zadnji odgovor v skladu z ostalimi podatki.

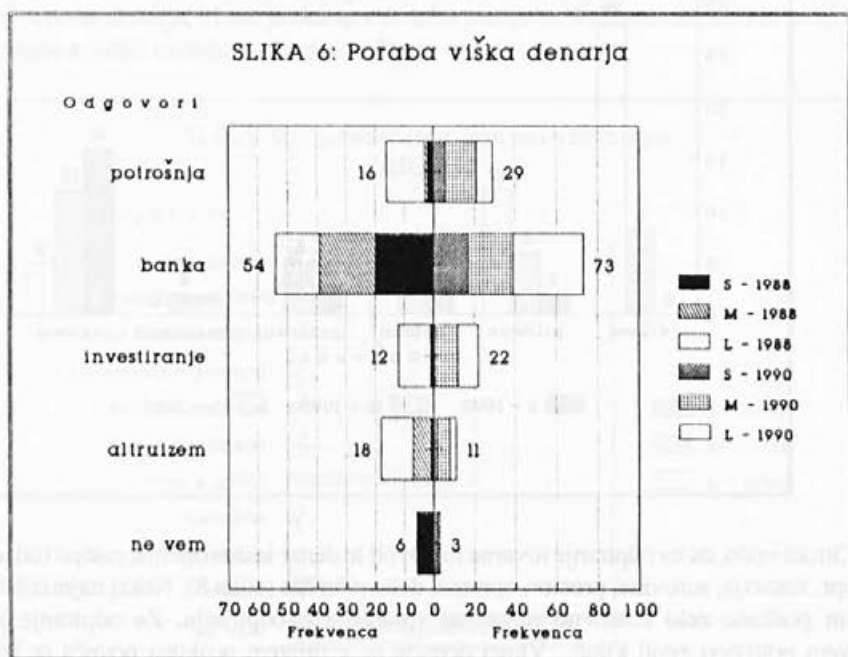
Otroci iz vseh starostnih skupin, predvsem pa starejših dveh, povezujejo plače predvsem s šefom (od 7% do 50% v prvem in 20%, 60% oz. 38% v drugem poskusu) ter/ali podjetjem (23% najstarejših v prvem in 36% v drugem poskusu) in v manjši meri z bankami in vlado. Zdi se, kot da starejši vedo, da "šef" lahko vpliva na znesek plače, pa poenostavijo situacijo do stopnje, ko je on tisti, ki jo daje. Otroci prav tako vedo, da njihovi starši prejemajo plače tam, kjer so zaposleni, ali pa v banki na tekoči račun. Medtem ko vedo, da različni ljudje nimajo enakih plač, pa navajajo za to različne razloge (slika 5). Posebno

otroci iz starejših skupin so omenjali več kot en razlog, predvsem kakovost in količino dela, delovno mesto, delodajalčevo odločitev (v drugem poskusu), izobrazbo in sposobnosti. Starejši otroci se bolj zavedajo zapletenosti razmer kot mlajši. O tem priča večje število in večja pestrost njihovih odgovorov.

Višek denarja bi večina otrok hranila v banki (več kot 50% v vseh skupinah v obeh poskusih). Praviloma se ne zavedajo dejstva, da "denar lahko prinese več denarja". Tu moramo omeniti, da gospodarski sistem v Jugoslaviji ni (bil) tako usmerjen, oz. je sedaj v

prehodnem obdobju. Trg in njegove zakonitosti še niso dovolj znani, čeprav se sam izraz "trg" pogosto omenja in je postal v zadnjem času zelo popularen. Število odgovorov, nanašajočih se na večjo potrošnjo viška denarja, narašča z leti ter iz prvega v drugi poskus, z izjemo najstarejše skupine (slika 6). Ta poleg bančne uporabe omenja še določene

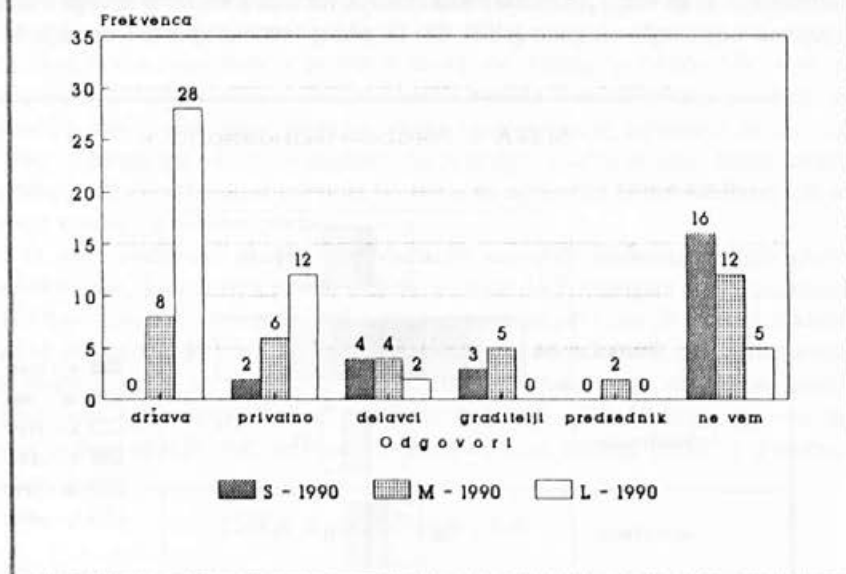

manipulacije z denarjem, npr. nakup in prodajo deviz, enostavne obresti, itd. Le dva otroka iz najstarejše skupine sta v drugem poskusu omenila delnice. Pojavilo se je tudi nekaj altruističnih odgovorov, katerih število se je v prvem poskusu z leti večalo (3%, 24% in 37% otrok), a je v drugem poskusu upadlo (8%, 17% in 8%). Med obema poskusoma drugače ni bistvenih razlik. Tako je najbrž zato, ker stvarne razlike še niso bile tako velike, pa tudi potrebujejo čas, da se odrazijo v otroški zavesti.

Odpiranje tovarne je pomembno vprašanje v sodobnih jugoslovanskih gospodarskih spremembah. Pred leti je bil sprejet zakon, ki naj bi to precej olajšal. Pred in za časa naših intervjujev so to snov pogosto omenjali v javnih medijih. Situacija v prehodnem obdobju je navadno zelo težavna in zapletena, težko razumljiva. Otroški odgovori to kažejo.

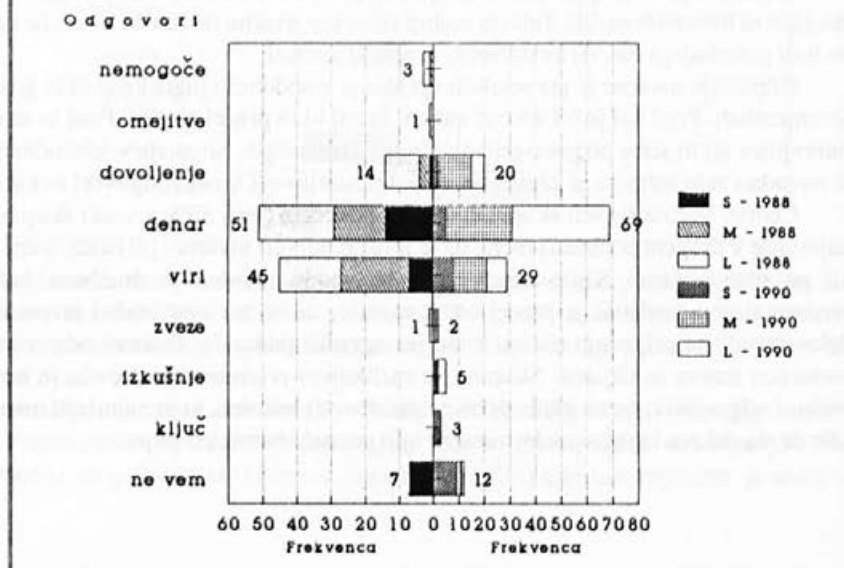
Čeprav večina v vseh skupinah v obeh poskusih (vsaj 58% v vsaki skupini z izjemo najmlajše v drugem poskusu) meni, da je možno odpreti tovarno, jih nekaj meni nasprotno ali pa niso sigurni. Kljub dejstvu, da še vedno prevladuje družbena lastnina nad proizvodjalnimi sredstvi, je precej otrok menilo, da so tovarne bodisi privatne, lastnina delavcev ali pa pripadajo tistim, ki so jih zgradili (slika 7). Pestrost odgovorov odraža mešanico mnenj in dejstev. Skupine se razlikujejo predvsem po številu in ne toliko po vsebini odgovorov, razen glede državne (družbene) lastnine, ki jo najmlajši niso omenjali. Morda sta država in državna lastnina za njih preveč abstraktna pojma.

SLIKA 7: Lastniki tovarn

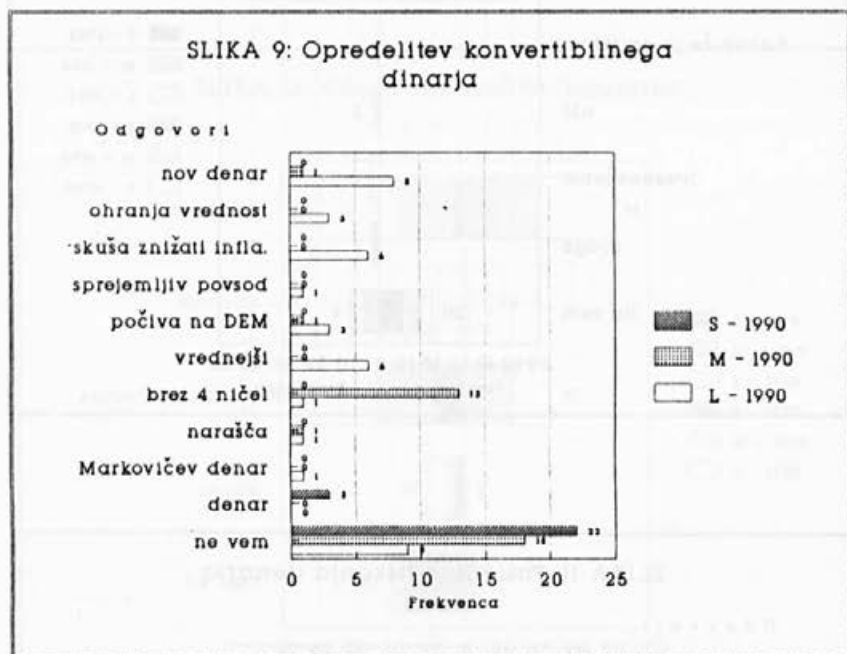

Otroci vedo, da za odpiranje tovarne ni dovolj le denar in dovoljenje, pač pa tudi drugi viri, npr. lokacija, surovine, prostor, oprema, delavci in čas (slika 8). Nekaj najmlajših je v drugem poskusu zelo doslovno razumelo vprašanje o odpiranju. Za odpiranje je po njihovem potreben zgolj ključ. Vloga denarja se v drugem poskusu poveča (z izjemo najmlajše skupine). Podobno je tudi v zvezi z dobičkom kot razlogom za odpiranje tovarne.

SLIKA 8: Pogoji za odpiranje tovarne

Na vprašanje, kateri denar bi imeli raje, dinarje ali devize, je večina otrok dala prednost devizam (68%, 82% in 95%). Ti odgovori drastično odražajo razmere visoke inflacije v kateri domača valuta stalno izgublja na vrednosti. Ljudje so kupovali devize najprej na črnem trgu ter kasneje (od januarja 1990), ko so predpisi to dopuščali, v bankah. Upoštevati moramo, da anketirani otroci pripadajo t.i. srednjemu sloju, ki je navadno še razpolagal z nekim viškom denarja, ki mu je omogočal tako menjavo. S takimi razmerami so se otroci preprano soočali na zelo konkreten način.

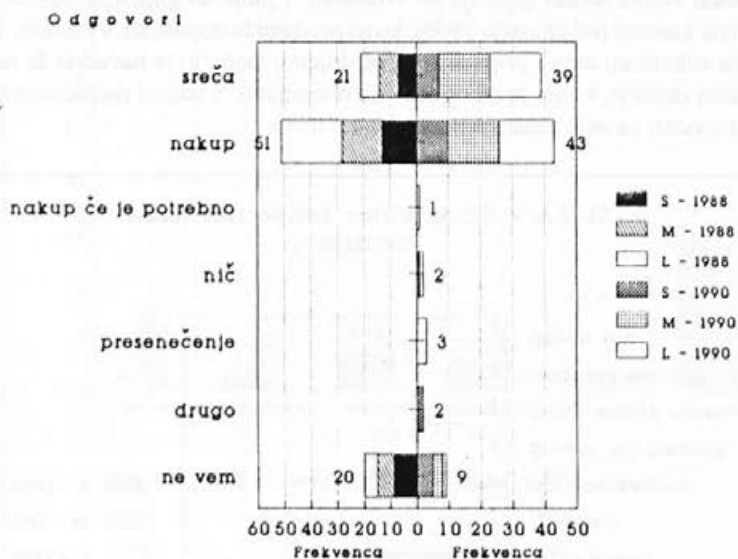

Prvega januarja 1990 je bil jugoslovanski dinar denominiran ter proglašen za konvertibilnega. Kako so to dojeli otroci? Najmlajša skupina tega ni dobro razumela, srednja se je zavedala predvsem odstranitve štirih ničel, najstarejša pa je podala vrsto odgovorov, ki so upoštevali različne vidike situacije (slika 9).

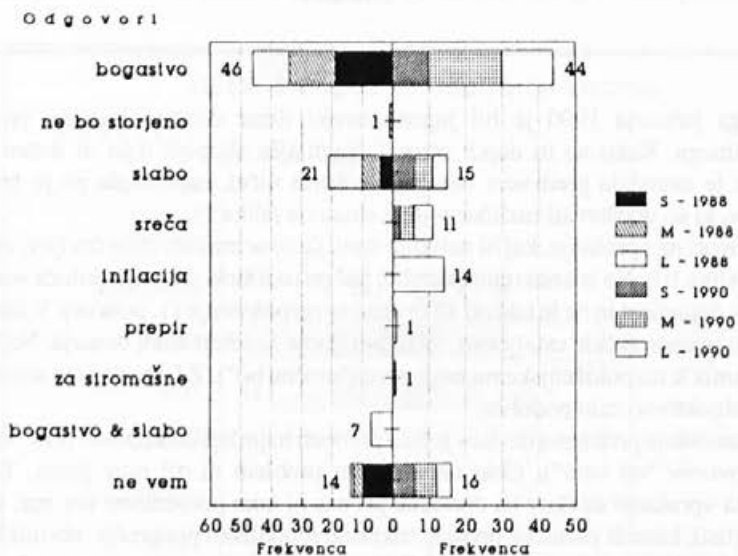
Odgovori na vprašanje, kaj bi naredila mati, če bi se znižale cene čevljev, zvenijo zelo razumno (slika 10). Ne le konkretne potrebe, pač pa tudi širša situacija določa vedenje ljudi. Ta zahteva dejavnost in ne le takšno ali drugačno razpoloženje (1. poskus). V času drugega poskusa so se cene začele ustaljevati, toda tudi ljudje so imeli manj denarja. Najbrž prav to odraža premik k razpoloženskememu odgovoru ("srečna bo"). Zdi se, da je ta situacija za vse skupine subjektivno zelo podobna.

Razumevanje problema davkov je bilo pri obeh najmlajših skupinah prav borno (preko 54% odgovorov "ne vem"). Celotno najstarejšim problem ni bil prav jasen. Tu moramo omeniti, da vprašanje davkov na dohodek pri nas ni tako pomembno kot npr. v ZDA. Le manjšina (tisti, katerih zaslužek preseže trikratno republiško povprečje, obrtniki, svobodni poklici, ipd.) plačuje davek. Ostale davščine se pobirajo posredno, npr. preko višjih cen

SLIKA 10: Odzivi na znižanje cen čevljev

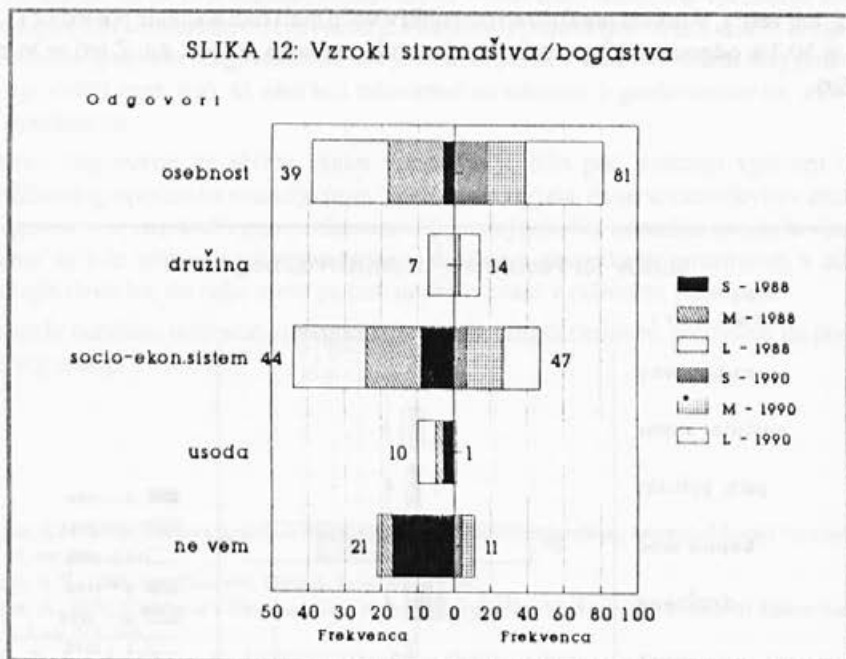

SLIKA 11: Posledice tiskanja denarja

dobrin in otroci se tega ne zavedajo dobro. Zato so bili njihovi odgovori raznoliki, kazali pa so le omejeno zavedanje različnih vidikov situacije.

Količina tiskanega denarja in njegova distribucija predstavljata zapleten gospodarski problem. Celo soočeni z inflacijo, se je le manjšina otrok zavedala škodljivih posledic tiskanja denarja (slika 11). Z leti se je to znanje boljšalo. Posebno nekateri najstarejši iz drugega poskusa so se zavedali zveze med tiskanjem denarja in inflacijo (36%), a še v tej skupini so mnogi menili, da gre za dobro stvar.

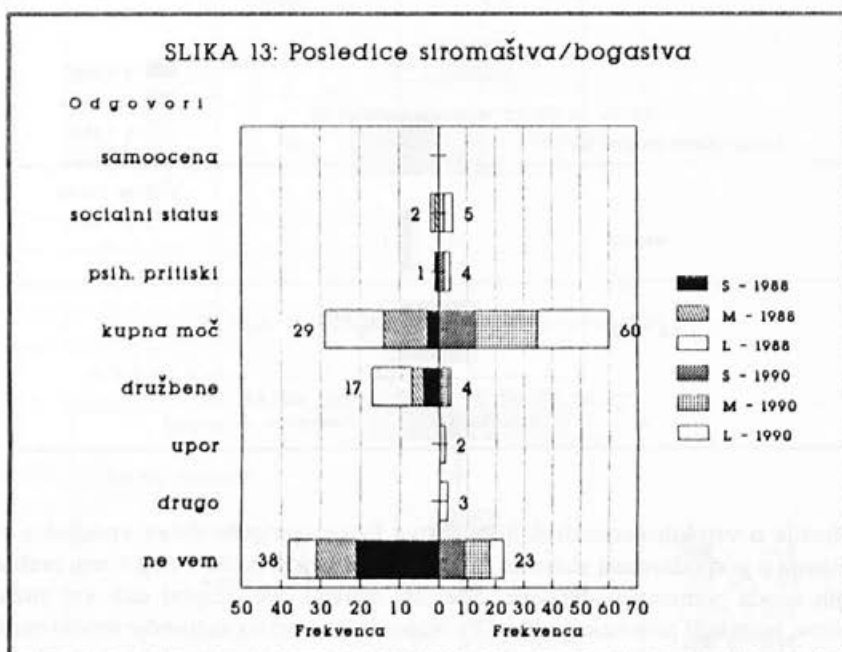
Mnenje o vzrokih siromaštva in bogastva lahko omogoča dober vpogled v način razmišljanja o gospodarskem sistemu. Pričakovali bi lahko, da bo v negotovih prehodnih obdobjih usoda pomemben dejavnik. Spet sta starejši dve skupini dali več različnih odgovorov, najmlajši pa le nekaj (slika 12). Najstarejši otroci so dali večje število različnih odgovorov. V obeh starejših skupinah so prevladovali v odgovorih osebne lastnosti (vsaj 36% odgovorov) ter družbenogospodarski sistem (vsaj 27% odgovorov). Družinske značilnosti (največ 15% odgovorov) in usoda (največ 12% odgovorov) so bili manj pomembni. Čeprav ne moremo reči, da je pri nas družina nepomemben dejavnik, ali da ni razlik med družinami, je njihov vpliv manjši in manj pomemben (vsaj navidez) kot v nekaterih zahodnih deželah. Prav tako ta vpliv uradno "ni priznan".

Kot smo že večkrat videli, gospodarska kriza spravi v ospredje zanimanja gospodarski sistem. Dejanske razmere vplivajo na mnenja otrok v skladu z njihovimi zmožnostmi in znanjem. Včasih so ti vplivi takojšnji (ko gre za konkretnjša vprašanja), včasih pa nastopajo z zamikom.

Podobna odgovorom na prejšnje vprašanje je tudi struktura odgovorov pri pojasnjevanju nezaposlenosti. Odgovori ostajajo predvsem v istih dveh kategorijah: osebnostne lastnosti (vsaj 51% odgovorov starejših dveh skupin) in gospodarske podmene (vsaj 34% odgovorov). Usoda pri tem za naše otroke ni pomembna (0% odgovorov). Vedno je nekaj, kar je odvisno od posameznika, pa tudi neka sila izven njega - družbeno-gospodarski sistem. Na nek način slednji morda predstavlja usodo.

Večina osemletnikov iz prvega poskusa ni imelo pojma o posledicah siromaštva/bogatstva. V drugem poskusu je bilo znanje te skupina nekaj boljše (slika 13). Za vse skupine je bilo razumevanje posledic, če sploh kakšno, zelo konkretno ("ne more si kupiti, kar želi"). V prvem poskusu so omenjali v večji meri tudi socialne posledice (13,7%, 12% in 30.3% odgovorov), npr. prosjačenje, kraja, socialna pomoč, itd. Z leti se to znanje spet širi.

SLIKA 13: Posledice siromaštva/bogatstva

Prikazali smo le del dobljenih rezultatov. Za sklep lahko zapišemo naslednje:

- * Obstajajo različne stopnje v razvoju gospodarskega razumevanja, ki potekajo od konkretnega razumevanja do bolj abstraktnega in splošnega. Starejši otroci dajejo bolj pestre in kompleksne odgovore. Z leti upada tudi število odgovorov "ne vem".
- * Raven poznavanja kompleksnih gospodarskih vprašanj (npr. delnice, denar) je sorazmerno nizka in poenostavljena, vsaj za v intervjuju omenjena vprašanja. Eden od razlogov leži nedvomno v dejstvu, da je bil intervju pripravljen na izhodiščih drugačnega družbeno-gospodarskega sistema, kot je bil tedaj naš, v katerem so bili bolj poudarjeni drugi vidiki (npr. trg), ki niso bili relevantni za takratno jugoslovansko oz. slovensko gospodarstvo.
- * Veliko odgovorov na skoraj vsako vprašanje je bilo pod močnim vplivom tekoče družbeno-gospodarske situacije (npr. "mati ne bo verjela, da so se cene čevljev znižale"). Odgovori v prvem in drugem poskusu so bili precej podobni in razlike so bile le v težnjah. Temu so bile lahko vzrok spremembe v družbeno-gospodarskih razmerah v obdobju zadnjih dveh let, do neke mere pa tudi nedoslednosti v celotnem postopku.
- * V načelu odražajo odgovori značilnosti, znane iz drugih raziskav, predvsem pa postopen razvoj znanja s starostjo.

VIRI

- Danziger, K., (1958). Children's earliest conception of economic relationships, *Journal of Social Psychology*, št. 47, str. 231- 240.
- Furnham, A.F., 1988, *Lay Theories*, Oxford: Pergamon Press.
- Furnham, A., 1986, Children's Understanding of the Economic World, *Australian Journal of Education*, zv.30, št.3, str.219-240.
- Lassare, D. & Roland-Levy, C., (1989) *Understanding Children's Economic Socialization*, Grunert, K.S. & Olander, F. (Eds.), *Understanding Economic Behaviour*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Lautrey, J. (1980). *Classe sociale, milieu familial, et intelligence*, Paris: PUF.
- Leiser, D., 1983, Children's Conceptions of Economic - the Constitution of a Cognitive Domain, *Journal of Economic Psychology*, št.4, str.297-317.
- Roland-Levy, C., 1990, *Economic Socialization: Basis for International Comparisons*, *Journal of Economic Psychology*, v tisku.
- Youniss, J. (1978). The nature of social development: A conceptual discussion of cognition. In: H.McGurk (Ed.), *Issues in childhood social development*, London: Methuen.
- Ziegler, B. & Child, I. (1969). Socialization. In: G.Lindzey & E.Aronson (Eds.), *Handbook of social psychology*, zv.3, Reading,MA: Addison-Wesley.